

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA PRAKTİK BİLİK VƏ BACARIQLARIN ROLU

Xatirə Məmmədova,

H. Əliyev adına liseyin biologiya müəllimi

E-mail: haciyeva_53@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ə.M. Hüseynov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *şəxsiyyət, bilik, bacarıq, təcrübə, eksperiment, bitki, heyvan*

Ключевые слова: *личность, знание, умение, опыт, эксперимент, растение, животное*

Key words: *personality, skill, ability, practice, experiment, plant, animal*

Şəxsiyyət, onun formalaşması, inkişafı psixoloji, pedaqoji elmlərin əsas mövzusu olmuşdur. Bu gün də elmi-pedaqoji, metodik tədqiqatların həllini gözləyən problemlərdən biri şəxsiyyətin formalaşması və inkişaf etdirilməsidir. Şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır, inkişaf edir və tərbiyələnilir. Fəaliyyətsiz insan inkişaf edə bilməz, yaşamaq iqtidarında olmaz, mənəviyyətə şəxsiyyət səviyyəsinə qalxmaz. İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafının, mənəvi cəhətdən formalaşmasının əsas şərti onun yerinə yetirdiyi çoxplanlı, çoxnövlü fəaliyyətidir. Şəxsiyyət nə qədər çox fəaliyyət növlərinə cəlb olunarsa, nə qədər müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə olarsa, onun hərtərəfli inkişafı da bir o qədər sürətli gedər, inkişaf səviyyəsi daha yüksək olar. İnsan fəaliyyət prosesində ətraf mühiti dəyişdirir, onu yenidən öz tələbatına əsasən qurmaqla özü də dəyişir, formalaşır, inkişaf edir.

Şagirdlərin əsas fəaliyyət növü bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına yönələn təlim prosesidir. Qazanılmış biliklər praktikada, əməldə, fəaliyyət prosesində tətbiq olunduqda asan mənimsənilir, bacarığa yönəlir. Bütün bunlar şəxsiyyətin inkişafına kömək edir (1. 82).

Şəxsiyyətyönlülük prinsipi əsasında işlənmiş milli və fənn kurikulumlarında da şəxsiyyət təlimində fəaliyyəti nəzərə alınmışdır. Biologiya fənn kurikulumunda nəzəri məsələlərlə yanaşı, praktik işlərə, fəaliyyətə də geniş yer ayrılmışdır. Orada göstərilir ki, orta ümumtəhsil məktəblərinin başlıca vəzifəsi gəncləri həyatı və özünü dərk edə bilən bir şəxsiyyət kimi yetişdirməkdən ibarətdir. Ümumtəhsil fənlərindən biri olan biologiya fənninin əsas məqsədi şagirdlərə canlılara dair zəruri bilik və bacarıqlar mənimsətməklə onlarda ekoloji mədəniyyət, estetik

zövq, humanist və vətənpərvərlik keyfiyyətləri formalaşdırmaqla hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyəti yetişdirməkdir.

Fənnin tədrisində şagirdlər canlıların ən yüksək səviyyəsində duran insanın davamlı inkişafı və sağlamlığının qorunmasına dair zəruri bilik, bacarıq və əməli vərdişlər qazanırlar. Canlılar aləmi insanın iqtisadi həyatında mühüm yer tutduğundan şagirdlər onların kənd təsərrüfatı, istehsal sahələrində əhəmiyyətini öyrənir, onların məhsullarından qənaətlə istifadə etmək, bitki və heyvanlara qulluq göstərmək kimi praktik bilik və bacarıqlar əldə edirlər. Eyni zamanda şagirdlər təbii mühitin qorunmasının zəruriliyini dərk etməklə vətənpərvərlik, bəşərlik, humanizm ruhunda tərbiyə alır, qlobal ekoloji problemləri dərk edirlər. Bütün bunlar şagirdlərin intellektual inkişafı, vətəninə sevən yetkin şəxsiyyət kimi formalaşması baxımından əhəmiyyətlidir.

Biologiya fənninin tədrisində şagirdlərə nəzəri məsələlər dörd məzmun xətti: canlıların quruluşu və müxtəlifliyi, bioloji proseslər, insan və onun sağlamlığı, canlılar və ətraf mühit üzrə öyrədilir. Şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edən fəaliyyət xətləri nəzəri biliklərin əldə edilməsinə praktik imkanlar yaradır. Ona görə də biologiyanın tədrisində aşağıdakı fəaliyyət xətlərinin tətbiqinə üstünlük verilir.

-Problemin həlli;

-Müqayisə, təhlil və tədqiq etmə;

-Ümumiləşdirmə, təsnifatmə, mühakimə və tətbiq etmə;

-Eksperiment aparma (nəzəri biliklərin tətbiqi).

Biologiya elminin əsasları şagirdlərə məzmun standartları, əsas və alt standartlar üzrə nə-

zəri və praktik olmaqla iki istiqamətdə öyrədilir. Məsələn, hər bir əsas və alt standart nəzəri məsələ ilə başlayır, praktik fəaliyyətlə bitir. Birinci məzmun xəttinin əsas standartı 1.1-də deyilir: Canlıların quruluşu və müxtəlifliyi haqqında biliklərə malik olduğunu nümayiş etdirir. Burada canlıların quruluşu və müxtəlifliyi nəzəri məsələlər, biliklərinin nümayiş etdirilməsi isə praktik bacarıqlardır. Bu cür əlaqəlilik prinsipi alt standartlarda da öz əksini tapır. Bunlar da imkan verir ki, şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edən praktik fəaliyyət fənnin tədrisində əsas götürülsün (2, 6).

Biologiya fənninin tədrisində şagirdlərin nəzəri biliklərinin praktikada tətbiq edilməsi imkanları artırılmalıdır. Fənnin məzmununda canlıların quruluşu və onlarda gedən bioloji proseslərin, insan orqanizminin fizioloji, psixoloji sağlamlığının, ətraf mühitlə əlaqələrinin öyrənilməsinə laboratoriya işlərinin, təcrübələrin aparılması ilə nail olmaq mümkündür. Belə praktik işlərin həyata keçirilməsi ilə şagirdlər təlim fəaliyyətində olur, həyatı, orada baş verən hadisələri dərk edirlər. Təlim fəaliyyətində əldə etdikləri bilik və bacarıqlarını həyatda tətbiq etməklə məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürlərini inkişaf etdirir, tərbiyələrində dönüş yaradırlar. Şagirdlər 6-cı sinifdə biologiyadan böyüdücü cihazlar, digər laboratoriya avadanlıqları ilə tanış olur, onlardan istifadə qaydalarını öyrənirlər. Bunun üçün müəllim fəaliyyət təşkil edir, avadanlıqları sinfə gətirir. Şagirdlərə cihaz və aparatlarda, alətlərdə işləmək qaydalarına dair tapşırıqlar verir, onların quruluşunun vəzifəsi ilə əlaqələrini, bir-biri arasındakı fərqlərin müşahidə edilməsini təşkil edir. Mikroskopda baxılması üçün preparatın hazırlanması, onun əşya şüşəsinə yerləşdirilməsi, hüceyrələrinin müşahidə edilməsi əməliyyatları həyata keçirilir.

Şagird laboratoriya avadanlıqlarının nə üçün istifadə olunması, onların qorunması, təmiz saxlanması qaydalarını öyrənir və bu işin iştirakçısına çevrilir. O, artıq laboratoriya avadanlıqlarının adı bir alətlər, cihazlar deyil, xüsusi vasitələr olduğunu anlayır, onlara yanaşma qaydalarına dair bacarıqlar əldə edir. Böyüdücü cihazların köməyi ilə mikroorqanizmləri müşahidə edir, faydasını və zərərli növlərini öyrənir, onların fəaliyyətinə uyğun rəftar məsələlərini süurlu olaraq dərk edir. Faydalı mikroorqanizm-

lərdən faydalanma, zərərliyə mübarizə aparma bacarıqları qazanır. Beləliklə, mikroorqanizmlərin canlılarda törətdiyi xəstəliklərlə tanış olur, onlardan qorunma qaydalarına, xüsusilə şəxsi gigiyenaya əməl etmək vərdisləri qazanır. O, özünü, ailə üzvlərini, ətrafdakıları infeksiya xəstəliklərdən qorumaq kimi keyfiyyətlərə, praktik biliklərə yiyələnir.

Örtülütoxumlu bitkilərin xarici və daxili quruluşunu, onlarda gedən bioloji prosesləri (fotosintez, qidalanma, tənəffüs, transpirasiya, çoxalma, böyümə, inkişaf və s.) praktik işlərin, təcrübələrin aparılması kimi fəaliyyət göstərməklə öyrəndikdə şagirdlərdə praktik bacarıqlar inkişaf edir, onlar zəhmətə alışırlar. Bitkinin təbiətdə, heyvan və insanların həyatında əhəmiyyəti ilə bağlı prosesləri müşahidə etdikcə onların təbiətdə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini əyani olaraq görürlər. Belə bir əhəmiyyətli canlıların (bitkilərin) qorunmasına könüllü qoşulur, onlara qulluq göstərilir. Bütün bunlar şagirdlərin hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Biologiyadan 6-cı sinif dərslərində bitkilərin, bəzi heyvanların xarici və daxili quruluşunun, onlarda gedən bioloji proseslərin öyrənilməsinə dair laboratoriya və praktik işlər, təcrübələr verilmişdir. Müəllim verilmiş işlərə diqqət etməli, şagirdlərlə praktik işləri, təcrübələri yerinə yetirməlidir (3, 63.).

Biologiyadan laboratoriya və praktik işləri, təcrübələri aparmaqla şagirdlər əmək vərdisləri qazanır, obyekt və hadisələri, həyatda baş verən dəyişiklikləri müşahidə etməklə onların səbəblərini dərk edir, elmi faktlara inanır. Eksperiment aparmaqla elmi anlayışların, təbii faktların doğruluğunu sübut edirlər. Onlar həyatı, ətraf aləmi dərk etməkdə çətinlik çəkmirlər. Canlılarla rəftarlarında məsuliyyətli olur, insanlarla ünsiyyətdə olmaq, əməkdaşlıq etmək kimi şəxsiyyəti formalaşdırıcı bilik və bacarıqlara sahib olurlar.

7-ci sinifdə biologiyadan bitki qrupları və heyvanların quruluşu, onlarda gedən bioloji proseslər öyrədilir. Dərslərdə (4) demək olar ki, hər bir mövzuda fəaliyyət verilir. Şagirdlərə bitki və heyvan növlərini bir-biri ilə müqayisə etmək, əlamətləri fərqləndirmək, şəkil və ya müqəvva, herbari üzrə quruluşunu öyrənmək kimi fəaliyyətlər verilir. Şagirdlər üçün daha maraqlı

olan canlı bitki və heyvan üzərində müşahidə aparmaq, onlarla təmasda olmaq, heyvanlara qulluq etmək, təbiət qoynunda yaşadığı mühit şəraitində, yaxud qəfəsdə, akvariumda, terrariumda onların davranışına diqqət etmək, onları qidalandırmaq, suvarmaq kimi fəaliyyətlərə rast gəlinmədi. Halbuki belə fəaliyyət növlərinə biologiya dərslərində daha çox yer verilməsinə ehtiyac vardır. Belə fəaliyyət növləri şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşması ilə yanaşı onların sağlamlığına, tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlər canlı bitki və heyvanlarla təmasda olur, onlarla rəftar qaydalarına yiyələnir, onlar üzərində eksperiment, təcrübə aparır, bioloji xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olurlar. Bitki və heyvanlarla təmasda olması şagirdlərdə bioetik davranışı formalaşdırır. Bütün bunlar xeyrxahlıq, bitki və heyvanlara qayğı ilə yanaşma, onlara qulluqdan zövq alan düşüncəli fəaliyyətə malik şəxsiyyətin formalaşmasına kömək edir.

Biologiyadan 8-ci sinfin materiallarında da müxtəlif fəaliyyət növləri verilmişdir. Müəllim onların dərstdə həyata keçirilməsinə diqqət etməlidir. Eyni zamanda müəllim fəaliyyət növlərini nəzəri biliklərlə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Dərslərdə fəaliyyətləri, laboratoriya işlərini, praktik tapşırıqları, təcrübələrin təşkilinə müəllim ciddi hazırlaşmalıdır. İlk olaraq onun təchizatını, yəni öyrədici mühiti yaratmalıdır. Təcrübənin, fəaliyyətin nəticəsi onun üçün hazırlanan avadanlıqlardan, vəsaitdən çox asılıdır. Ona görə də müəllim illik və gündəlik planlaşmada fəaliyyətin məqsədinə uyğun resursları qeyd etməlidir. Eyni zamanda müəllim hazırladığı ləvazimatdan istifadə etməyi bacarmalı və işin şagirdlər tərəfindən müstəqil aparılmasına

şərait yaratmalıdır. İşin sonunda nəticənin qeyd edilməsi və işlənmiş avadanlıqların təmizlənilib yerinə yerləşdirilməsi çox vacib şərtlərdəndir.

Biologiya dərslərində müxtəlif növlü fəaliyyətlərin, laboratoriya məşğələsi, praktik işlər, təcrübələrin təşkili şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir, obyekt və hadisələrin xüsusiyyətlərinin daha dərinlən dərk edilməsinə imkan yaradır. Şagirdlərin əldə etdiyi praktik bilik və bacarıqlar onlarda fənnə, ətraf aləmdə baş verənlərə marağı artırır, canlıların, o cümlədən öz orqanizminin sağlamlığına həssas yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirir, şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. Şəxsiyyətin formalaşdırılması məsələsi XXI əsrin əsas problemlərindəndir. Problemin həllinə yönəlmiş şəxsiyyətyönlülük, şagirdyönlülük kimi təlim prinsiplərinin də əsasında şəxsiyyətin formalaşdırılması durur. Problemin həllində dərslərdə aşılana praktik bilik və bacarıqların təsiri böyükdür. Lakin bu sahədə tədqiqatların aparılmaması, məsələnin həll olunmaması problemi aktuallaşdırmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Pedaqogika və metodika elmlərinin aktual problem olan şəxsiyyətin formalaşdırılmasında praktik bilik və bacarıqların aşılmasının rolu ilk dəfə araşdırılmışdır. Problemin həlli imkanları və yolları konkret olaraq göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Şəxsiyyətin formalaşmasında müxtəlif fənn, o cümlədən biologiyanın tədrisində praktik bilik və bacarıqların aşılmasının əhəmiyyəti təhlil olunmuşdur. Müəllimlərə problemin həllinə dair metodika verilmişdir.

Nəticə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində şagirdlərə praktik bilik və bacarıqların aşılmasına təlimin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, təhsilalanların müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyətin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika: Dərslük. I cild. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (VI-XI sniflər). Bakı, 2013.
3. Seyidli Y., Əhmədbəyli Xumar, Əliyeva Nailə. Biologiya: Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslük. Bakı, 2014.
4. Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Biologiya: Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslük, Bakı, 2015.

X. Мамедова

**РОЛЬ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ
В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы формирования современной личности, обладавшей всесторонним развитием в процессе преподавания предмета биологии. При этом анализируется роль практических знаний и умений, привитых на уроках при формировании личности, отвечающей требованиям и уровню общества. По мере того, что одним из основных принципов куррикулума по предмету биологии является ориентация к личности и по мере приостановления деятельности на основе его стандартов содержания это говорит о качестве учения по привитию учащимся практических знаний и умений. Привитие практических знаний и умений мотивируется на применение учениками в практике и в жизни теоретических знаний. Эти знания и умения, прививая им такие качества, как решение возникших научных проблем, сравнение, анализ и классификация объектов и событий, помогают им в формировании в качестве всесторонней личности.

Kh. Mammadova

ROLES OF PRACTICAL SKILLS AND ABILITIES IN FORMATION OF PERSONALITY

SUMMARY

Problems of formation of personality with modern and comprehensive development in teaching of biology are studied in the article. Role of practical skills and abilities provided in the lessons in formation of personality meeting demands and level of society is analyzed here. Article reports on quality of training of provision of practical skills and abilities to students due to one of main principles of curriculum of biology subject and activity stays on the basis of its content standards. Provision of practical skills and abilities is based on applications of theoretical skills to students in practice and life. Such skills and abilities help them to be formed as comprehensive person by providing qualities such as solving scientific problems faced by them, conducting comparison and analyzing objects and events and giving classification.

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2018